

תוכן העניינים

	פתח דבר
ז	
1	1. סמכות-על: קרל שמיט במשבר רפובליקת ויימאר
25	2. סדרי תבל: על הגיאורפוליטיקה של קרל האוסהופר
59	3. קריסת התבוניות: מקס הורקהיימר בשבר הנאציזם
88	4. "יודנראט": על סף המוות
	5. הבנה היסטורית וקונטרה-רציונליות: ה"יודנראט" כעמדת תצפית
106	(תרגמה איה ברזיר)
	6. נאציזם וסטליניזם: על השוואות וגבולותיהן
121	(תרגמה איה ברזיר)
	7. שתי צורות למוות: על אושוויץ ודרזדן
136	(תרגם רן הכהן)
143	8. על ההשמדה: פיצול פרספקטיבות
164	9. אשמה ונרטיב: הבחנות אפיסטמולוגיות
183	10. זיכרונות מתחרים: השואה וכתביה היסטורית
200	11. מחברה לזיכרון: על שינוי פרדיגמה
	12. קונטינגנטיות מצטברת: על הבנה בדיעבד
212	(תרגמה איה ברזיר)
232	13. סדקים בסרקופג: על דימויים ועיוותים
246	14. מן השוליים: על מלחמת העולם השנייה
265	15. אקדמות אלג'יראיות: על פייר נורה וז'אק דרידה
281	16. זיכרונות הגוף: על ה"עינויים" לז'אן אָמְרִי
287	מפתח

מצב החירום, כזכות בלעדית של הרשות המבצעת, עוגן בסעיף 48 של חוקת ויימאר.²⁰ סעיף זה, כפי שמניחים רבים, הוא שפתח את הצוהר המשפטי והפוליטי אשר הוביל למשטר הנשיאותי הדיקטטורי-למחצה, להרס הרפובליקה על ידי מנהיגיה ולבסוף לעלייתם של היטלר והנאציזם-סוציאליזם. אחרים, לעומת זאת, רואים אותו באופן הפוך – כאמצעי שנועד לבלום את הנאצים ככל האפשר. סעיף 48 מצטייר אפוא כחרב פיפיות: נשק שמטרתו הייתה למנוע את הידרדרות המצב הפוליטי השבירי של גרמניה, אולם גרר אותה בסופו של דבר אל התהום.²¹

הפעלת סעיף 48 הייתה בסמכותו הבלעדית של נשיא הרייך. הסמכות נועדה להוסיף לנשיא משקל-נגד אל מול הרייכסטאג והרייכסראט, בתי הנבחרים של ויימאר. זו, לפחות, הייתה כוונתם של מנסחי החוקה. מראשיתו

20 ליבת החוק נחה בפסקה השנייה של סעיף 48, ובמיוחד במשפט הבא: "במקרה של הפרעה משמעותית או איום על הביטחון והסדר הציבוריים ברייך הגרמני, רשאי נשיא הרייך לנקוט את האמצעים הכרחיים להשבת הביטחון והסדר הציבוריים, ובמקרה הצורך גם להתערב בעזרתם של הכוחות המזוינים".

21 על ניסוח חוקת ויימאר ראו Ernst Rudolf Huber, *Deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789: Weltkrieg, Revolution, und Reichserneuerung, 1914–1919*, Stuttgart: Kohlhammer, 1978, S. 1178–1243. לסקירה מצוינת על בעייתיה של החוקה ראו Reinhard Rürup, "Entstehung und Grundlagen der Weimarer Verfassung", in Eberhard Kolb (Hrsg.), *Vom Kaiserreich zur Weimarer Verfassung*, Köln: Kiepenheuer & Witsch, 1972, S. 218–243; Gerhard Schulz, "Artikel 48 in politisch-historischer Sicht", in Ernst Fraenkel (Hrsg.), *Der Staatsnotstand*, Berlin: Colloquium, 1965, S. 39–71; Hans Boldt, "Der Artikel 48 der Weimarer Reichsverfassung: Sein historischer Hintergrund und seine politische Funktion", in Michael Stürmer (Hrsg.), *Die Weimarer Republik*, Königstein i. Ts.: Athenäum, 1980, S. 288–309; Ulrich Scheuner, "Die Anwendung des Art. 48 der Weimarer Reichsverfassung unter den Präsidentschaften von Ebert und Hindenburg", in Ferdinand A. Hermes & Theodor Schieder (Hrsg.), *Staat, Wirtschaft und Politik: Festschrift für Heinrich Brüning*, Berlin: Duncker & Humblot, 1967, S. 249–286; Frederick M. Watkins, *The Failure of Constitutional Emergency Powers under the German Republic*, Cambridge: Harvard University Press, 1939; Marc de Wilde, "The State of Emergency in the Weimar Republic: Legal Disputes over Article 48 of the Weimar Constitution", *The Legal History Review* 78:1–2 (2010), pp. 135–158.

היה אפוא הפרלמנטריות של הרפובליקה מוגבל. הסיסמה הייתה "מאזן כוחות" (Gleichgewicht der Gewalten): על נשיא הרייך, אשר נבחר בבחירות אישיות, היה "לשמור תחת שליטה את הפוטנציאל הניווני של ממשלה מפלגתית".²² המדינאי הוגו פרויס (Preuß) נאם בפני האספה הלאומית על הצורך לצייד את המערכת הפוליטית בסמכות נשיאותית, כזו שתיבחר בצורה דמוקרטית באמצעות הצבעה כללית, בדיוק כמו בית הנבחרים.²³ ברעיון תמכו אינטלקטואלים בכירים כמו פרידריך מיינקה (Meinecke), פרידריך נאומן ומקס ובר.²⁴

ואכן, לפי חוקת ויימאר, בית הנבחרים והנשיא שניהם נציגים נבחרים לגיטימיים של רצון העם.²⁵ בפועל, לעומת זאת, הם לא היו שווים כלל וכלל. הרי בית הנבחרים הנו זירה המפגישה כוחות מנוגדים, זה מול זה; מתכנסים בו אינטרסים רבים ושונים, אשר אינם מסוגלים, וגם אינם מעוניינים, לפעול ביחד למטרה משותפת. אם כן, למרות זכותם של הנבחרים לפנות אל ציבור הבוחרים ולקרוא להדחת הנשיא, לא היה לפרלמנט סיכוי להיות משקל נגדי אמיתי לסמכותו של הנשיא. האיזון המדומה בין הרייכסטאג לרייכספרזידנט היה תיאורטי לחלוטין. תיאור חוקת ויימאר כמכילה "דואליזם" פוליטי המשקף את "פשרת המעמדות" של הרפובליקה, יפה ככל שתיאור זה יהיה, הנו חסר כל שחר.

על אף היותה רפובליקה, גרמניה של ויימאר הזכירה יותר מונרכיה חוקתית. הדבר בולט יותר מכול בסעיף 48 של החוקה, ולא רק בשימוש ההולך וגובר בו, אלא כבר בייעוד שייעדו לו מנסחיו.²⁶ ב־1923, ארבע שנים לאחר חתימת החוקה, עדיין הזוהר הוגו פרויס, אחד ממנסחיה, מפני הוספת "חוק הפעלה"

22 כך במילותיו של ריכרד תומה, מומחה למשפט החוקתי של רפובליקת ויימאר: Richard Thoma, "Das Reich als Demokratie", in Gerhard Anschütz & Richard Thoma (Hrsg.), *Handbuch des Deutschen Staatsrechts*, Bd. I, Tübingen: Mohr, 1930, S. 196.

23 ראו Heinrich Pohl, "Der Reichspräsident und die Reichsregierung", in Gerhard Anschütz & Richard Thoma (Hrsg.), *Handbuch des Deutschen Staatsrechts*, Bd. I, Tübingen: Mohr, 1930, S. 487; Gerhard Schulz, *Zwischen Demokratie und Diktatur: Verfassungspolitik und Reichsreform in der Weimarer Republik*, Bd. I, Berlin: De Gruyter, 1963, S. 114–142.

24 ראו Max Weber, *Gesammelte politische Schriften*, Tübingen: Mohr, 1952, S. 455, 486.

25 ראו Willibald Apelt, *Geschichte der Weimarer Verfassung*, München: Biederstein, 1964, S. 370.

26 ראו Karl Löwenstein, *Verfassungslehre*, Tübingen: Mohr, 1959, S. 90 ff.

(Ausführungsgesetz) אשר יגדיר בדיוק מתי וכיצד אפשר לממש את תקנות מצב החירום – תוספת שהפסקה החמישית של סעיף 48 כבר צפתה אותה.²⁷ לדבריו של פרויס, הכרחי היה "לשמור ככל האפשר על חופש הפעולה הבלתי מוגבל של הדיקטטורה החוקתית (ולפיכך הארעית)".²⁸ ואכן, אף חוק לא נחקק, ושום אמצעי פיקוח על הכוח הנשיאותי לא הועלה לסדר היום. המשפטן קרל לוונשטיין ניסח זאת בצורה קולעת, כאשר כתב כי השלטון הנשיאותי "מראשיתו היה דולוס אוונטואליס (dolus eventualis)": החוקה חזתה מלכתחילה את השלטון הנשיאותי ואף כיוונה לו.²⁹ במילים אחרות, מוסד הדיקטטורה הארעית של נשיא הרייך זוהה כצוהר אפשרי לשינוי החוקה, דבר שהוכיח את עצמו מאוחר יותר כמדויק למדי. את הצוהר הזה השאירו לעצמם כוחות המשטר הישן על מנת להטות את הפשרה החוקתית של ויימאר, במקרה הצורך, לטובתם, והשינוי החוקתי הזה יכול היה להיעשות מבלי להפר את החוקה.³⁰

ואולם, כדי לממש את השינוי המיוחל היה צורך בהגדרה מחדש של "מצב החירום" במסגרת המציאות החוקתית והפרקטיקה הפוליטית שעליה היא התבססה. הבנת מהותו של מצב חירום – ובאופן ספציפי, פרשנות המושגים "הפרעה משמעותית" ו"איום על הביטחון והסדר הציבוריים" – עברה כמה שלבים של שינוי מאז חתימתה של החוקה באוגוסט 1919.³¹ מה שיועד תחילה לדיכוי ההתקוממויות האלימות, שאכן הסעירו את הרפובליקה בימיה הראשונים, הוחל במהרה גם על משברים כלכליים ופיננסיים, התגלגל לאחר מכן ל"צווי חירום" (Notverordnung) ולבסוף ל"הפרעות חוקתיות" (Verfassungsstörung), כלומר לשיתוק הרייכסטאג, בדמדומיה של הרפובליקה.

סעיף 48 כלל שני אלמנטים שנועדו להרחיב את הרעיון של "מצב חירום": משך המצב החוקתי והמטרה שלו. במשמעותו המסורתית, מצב החירום הנו מטבעו יוצא דופן: הוא בהכרח קצר ושואף להחזיר את המצב לקדמותו מהר

27 פסקה זו, החותמת את הסעיף, קובעת כי "הפרטים הספציפיים יוגדרו באמצעות חוק לאומי (Reichsgesetz)".

28 Hugo Preuß, "Reichsverfassungsmäßige Diktatur", *Zeitschrift für Politik* 13 (1923), S. 105

29 Karl Löwenstein, *Beiträge zur Staatssoziologie*, Tübingen: Mohr Siebeck, 1961, S. 388

30 Gerhard Anschütz, *Die Verfassung des Deutschen Reiches vom 11. August* 1919: Ein Kommentar für Wissenschaft und Praxis, Aalen: Scientia, 1933 הנקודה השמינית, העוסקת בסעיף 48.

ככל האפשר.³² זהו ללא ספק המקרה כאשר "הפרעה משמעותית או איום על הביטחון והסדר הציבוריים" מתפרשים כאירוע הדורש פעולה משטרתית ממוקדת, אפילו מעורב בה הצבא. פרשנות של המשפט אשר מחילה אותו גם על התחום הכלכלי, לעומת זאת, חורגת ללא ספק מן המשמעות המקובלת של מצב חירום בחברה אזרחית – שהיא דיכוי אי-שקט חברתי.

חשוב מכך, ברור כי אמצעי כגון "צו החירום הגדול של המס", מתאריך 7 בדצמבר 1923, שהופעל בשדה הכלכלי-פיננסי, לא נועד להיות פתרון נקודתי אלא נבע משאיפה להשאיר אותו על כנו.³³ ב"צו בנוגע למערכת המשפט ולחוק הפלילי" (Verordnung über Gerichtsverfassung und Strafrechtspflege), אשר הוצא ב-4 בינואר 1924, לא נותר עוד זכר לדחיפות ולמצוקה המאפיינות מקרה חירום; במקרה הזה, החוק והאמצעי אחד הם.³⁴

על רקע דברים אלה, אין פלא שההבדל הטבוע בחוקה בין חוק הסמכה על רקע דברים אלה, שבמסגרתו מאצילה הרשות המחוקקת סמכויות לרשות המבצעת, ובין האמצעים שננקטו לפי סעיף 48 נעלם כלא היה.³⁵ המוסד החוקי של מצב החירום נעשה למוסד-גג עבור צווים עוקפי פרלמנט. הכוונה העיקרית מאחוריו הייתה לפשט עבור הביורוקרטיה את תהליך החקיקה הארוך והמייגע; הייתה זו מסורת שנבעה בחלקה מן המנהג המשפטי שהשתרש במהלך מלחמת העולם הראשונה ובחלקה מתוך הספק בדבר מסוגלותו של בית הנבחרים לחוקק חוקים בפרק זמן סביר.³⁶

שחיקתו של מצב החירום נעשתה בפיקוחו של הנשיא ובהסכמתו של הפרלמנט. פרידריך אברט, נשיא הרייך עד תחילת 1925, פעל בנושא יד ביד עם הפרלמנט.³⁷ ואולם, בקיץ 1924 אפשר היה להרגיש דעיכה במבול הצווים. כאביב החל דיון בנוגע לשימוש בסעיף 48 במסגרת המשפט החוקתי. בחיבור שהציגו בכנס של "איחוד התיאורטיקנים הגרמנים של המשפט החוקתי" טענו קרל שמיט וארווין יאקובי (Jacobi) כי היות שסמכויותיו הדיקטטוריות של

32 Heinz Kreuzer, "Der Ausnahmezustand im deutschen Verfassungsrecht", in ראו Ernst Fraenkel (Hrsg.), *Der Staatsnotstand*, Berlin: Colloquium, 1965, S. 9–38 בולדט (לעיל הערה 21), עמ' 293–295.

33 Hans Boldt, "Der Ausnahmezustand in historischer Perspektive", *Der Staat* 6 (1967), S. 419

34 Karl Ziedler, *Maßnahmegesetz und "חוק כללי"* ראו *klassisches Gesetz: Eine Kritik*, Karlsruhe: C.F. Müller, 1961

35 קרויצר (לעיל הערה 32), עמ' 33–34.

36 בולדט (לעיל הערה 21), עמ' 234–239.

37 שוינר (לעיל הערה 21), עמ' 257–258.

הנשיא לא הוגבלו בחוק מיוחד, כפי שמתבקש מפסקה 5 של סעיף 48, הרי שכוחו הבלתי מוגבל של הנשיא חל למעשה על חוקת ויימאר כולה.³⁸ הדבר היה הכרחי, הסבירו, כדי לשמור על ה"מינימום המוסדי" של החוקה: תפקיד הנשיא, בית הנבחרים, הממשלה. פרשנות זו שלהם לא זכתה לתמיכתם של המשפטנים האחרים בכנס. הגישה הכללית נותרה, באותו זמן, זו המכפיפה את כל סמכויותיו של הנשיא לחוקה, למעט אותן שבע זכויות בסיסיות המפורטות בפסקה 2 של סעיף 48.

בסתיו של אותה שנה הודתה "אספת המשפטנים הגרמנים" בנחיצותם הפוליטית של צווי החירום. ואולם, היא דרשה, באותה נשימה, כי חוקי חירום שיוציא הנשיא ירוסנו באמצעות תיקון של חוק הפעלה וכי כל אמצעי שהנשיא ינקוט יחייב את הסכמתה מראש של הוועדה המתמדת של הרייכסטאג והרייכסראט.³⁹ בלחץ המחוקקים מן המפלגה הסוציאל-דמוקרטית אכן נוסחו הצעות קונקרטיות לחוק הפעלה כזה, אלא שאלו אפילו לא הגיעו לאישור הרייכסטאג. ב־1926 דחה נשיא הרייך נחרצות טיוטת חוק שפגעה, לטענתו, בשיקול דעתו בהפעלת סעיף 48; מסר תקיף לקנצלר וילהלם מרקס הבטיח כי הטיוטה, שנוסחה בידי משפטנים מומחים, ירדה לחלוטין מסדר היום.⁴⁰

כך הוחמצה ההזדמנות להטיל מגבלות חוקיות על כוחו הדיקטטורי של הנשיא בימיה השקטים של הרפובליקה, לפני הסערות העתידות לרגוש עליה וכאשר הרייכסטאג עוד פעל כגוף פרלמנטרי מתפקד. עם מותו של אברט ומינויו של פאול פון הינדנבורג לתפקיד הנשיא הלך המצב והידרדר. כתוצאה של סלידת הנשיא החדש מבית הנבחרים ומהמפלגות הפוליטיות עצמן, הסמכויות הדיקטטוריות ומדיניות הוצאת צווי החירום הורחבו באופן ניכר במהלך כהונתו. בסופו של דבר השתנה אופייה של החוקה עצמה. לאחר הבחירות של מאי 1928 והרכבתה של ממשלה סוציאל-דמוקרטית בראשות הרמן מילר (Müller) החלו מעגלים מקורבים להינדנבורג להתדיין על הקמת קבינט שיורכב מעובדי ציבור בלתי תלויים במפלגות הפוליטיות, כלומר בלתי תלויים בשמאל. בעוד התוכנית נרקמת פרסם קרל שמיט מאמר שכותרתו "שומר הסף של החוקה"

38 Carl Schmitt & Erwin Jacobi, "Die Diktatur des Reichspräsidenten", *Veröffentlichung der Vereinigung der Deutschen Staatsrechtslehrer* 1 (1924), S. 63–139; Ulrich Scheuner, "50 Jahre deutsche Staatsrechtswissenschaft im Spiegel der Verhandlungen der Vereinigung der Deutschen Staatsrechtslehrer", *Archiv des öffentlichen Rechts* 97 (1972), S. 353–354.

39 שוינר (לעיל הערה 21), עמ' 268–269.

40 מכתבו של הנשיא מובא אצל שולץ (לעיל הערה 23), כרך א, עמ' 647–648.

ובו קרא, כפי שעשה תכופות, להרחבת סמכויות החירום של הנשיא.⁴¹ ואכן, בניצוחו של קורט פון שלייכר על המזימה מאחורי הקלעים, התמנה היינריך ברינינג (Brüning) לקנצלר זמן קצר לאחר מכן וסלל את הדרך להרחבת הסמכויות של הנשיא. ממשלת המיעוט של ברינינג, שכונתה לראשונה "ממשלה נשיאותית" (Präsidiakabinett), נשלטה הלכה למעשה על ידי צווי החירום של הינדנבורג.

כוונתם הכללית של התומכים בהרחבת הסמכויות הנשיאותיות הייתה לדחוק את רגלי המפלגה הסוציאליסטית (SPD) מניהול המדינה ולהרחיב את הבסיס הפרלמנטרי של הימין. כך, כאשר הרים הרייכסטאג את ראשו וביטל את צו החירום של ה-16 ביולי 1930, השתמש ברינינג מייד בצו חירום נוסף, הנושא את חתימתו של הינדנבורג, לפיזור הפרלמנט. לאחר הבחירות של ספטמבר חזר הרייכסטאג לפעילות במציאות שונה בתכלית. כאשר האיום הנאצי בשער, אימצה המפלגה הסוציאליסטית אסטרטגיה חדשה של סובלנות כלפי הממשלה על מנת לשמור על יציבותה. הרייכסטאג אישר החלטות, אך לא החליט על דבר.⁴²

רק בשנת 1932 התברר כי הפעלת סעיף 48 אינה מתבצעת עוד באותה מציאות חוקתית. שלא במקרה, בשנה זו טבע המשפטן יוהנס הקל (Heckel) את המונח "הפרעה חוקתית" (Verfassungsverstöße).⁴³ המונח מתייחס לפער בין סמכויות החירום הנובעות ממצב של סכנה חמורה ורחבת היקף מצד אחד, ובין מצב החירום החוקתי המופעל מטעמים אחרים, אגואיסטיים בעיקרם מצד אחר, מצב שהלך והפך רווח בגרמניה של אותה תקופה. לכאורה התוצאה עדיין הייתה ממשלה פרלמנטרית, אך למעשה היה כל קיומה של ממשלה זו תלוי

41. Carl Schmitt, *Der Hüter der Verfassung*, Berlin: Duncker & Humblot, 2016. זוהי המהדורה החמישית של הפרסום משנת 1931, שהוא עצמו גרסה מורחבת למאמר שפורסם תחת כותרת זהה שנתיים קודם לכן: "Der Hüter der Verfassung", *Archiv des öffentlichen Rechts* 16 (1929), S. 161–237. פולקר נוימן רואה בחיבור זה את נקודת המפנה של שמיט לכיוון האנטי-פרלמנטרי: Volker Neumann, *Der Staat im Bürgerkrieg: Kontinuität und Wandlung des Staatsbegriff in der politischen Theorie Carl Schmitts*, Frankfurt a. M.: Campus, 1980, S. 107.
42. ראו את התיאור המצוין של היינריך אוגוסט וינקלר: Heinrich August Winkler, *Der Weg in die Katastrophe: Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik, 1930–1933*, Berlin: Dietz, 1987, S. 207 ff.
43. במאמרו: Johannes Heckel, "Diktatur, Notverordnungsrecht, Verfassungsnotstand", *Archiv des öffentlichen Rechts* 22 (1932), S. 257 ff. 269–270.

באמונו של הנשיא. נפילתה של ממשלת ברנינג הדגימה את השינוי ה"קר" הזה באופייה של החוקה.⁴⁴ השתלשלות האירועים הפוליטיים שהובילו לקריסת הממשלה הייתה רק ביטוייהן החיצוניים של קנוניות שונות שרקמו הצבא, הבריורקטיה ומעגלים שונים של ברונזי פיננסים ותעשייה. כולן ביקשו לפרק את הפשרה החבוטה של ויימאר, כלומר את הפרלמנט, ולהחליפה במשטר נשיאותי רשמי או בהחזרתה של המונרכיה. סיסמת היום הייתה "רפורמה של החוקה ושל הרייך", והאמצעי לרפורמה הזו היה סעיף 48.⁴⁵

3.

מעל תקופת ה"ממשלה הנשיאותית" – בעיקר מקיץ 1932 ועד מינויו של היטלר לתפקיד קנצלר בינואר 1933 – מתנוססת שאלה היסטורית מרכזית אחת: האם אפשר היה לבלום את עליית הנאציונל-סוציאליזם על ידי הפעלת סעיף 48 או באמצעות הרחבתו למצב חירום כללי, למשל על ידי הפרה מלאה של החוקה (Verfassungsdurchbrechung)? אילו הכריז הנשיא על מצב חירום לאומי (Staatsnotstand), האם היה הדבר מספיק כדי למנוע את מה שקרה? במידה רבה, העניין ההיסטוריוגרפי בהיסטוריה הפוליטית של רפובליקת ויימאר איננו אלא עניין בפרה-היסטוריה של הרייך השלישי. גם קרל שמיט נהנה לתפוס את עצמו באופן כזה. הוא תיאר את עצמו כמי שהתאמץ בשלל דרכים למנוע, או לפחות לעכב, את תפיסת השלטון בידי הנאצים. מבחינה חוקית קונקרטיה, המאמצים האלו התהלכו על הקו הדק שבין מצב החירום להפרה מלאה של החוקה. שמיט הוא שחישל את כלי הנשק האינטלקטואליים של אלו שטענו לעכב את עליית הנאצים, אך בחתירתם תחת הפשרה הפרלמנטרית של ויימאר למעשה החישו את תפיסת השלטון בידי היטלר.

המומחיות המשפטית שלו בסעיף 48 ומוסד מצב החירום היא שהקנתה לשמיט גישה למוקדי הכוח השלטוניים. מעמדו טיפס יחד עם השינוי בתפיסת מצב החירום, או, בעצם, מצב החירום הוא שהעלה אותו לגדולה. בזמן מלחמת

44 Karl Dietrich Bracher, *Die Auflösung der Weimarer Republik*, Villingen: Ring-Verlag, 1960, S. 508; Bracher, "Brünings unpolitische Politik und die Auflösung der Weimarer Republik", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 19 (1971), S. 113–123; Gerhard Schulz, "Erinnerungen an eine mißlungene Restauration: Heinrich Brüning und seine Memoiren", *Der Staat* 11 (1975), S. 61–81

45 Ludwig Biewer, *Reichsreformbestrebungen in der Weimarer Republik*, ראו Frankfurt a. M.: Peter Lang, 1980; שולץ (לעיל הערה 23), כרך א, עמ' 564 ואילך.